

**DUTOR VA O'ZBEKONA URF-ODATLAR: TARIXIY MEROS VA
ZAMONAVIY AHAMIYATI****ABSATOVA MUNISA ABDUSALOM QIZI***Termiz davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat va san'at fakulteti**Musiqiy ta'lim yo'nalishi 23-01 guruh talabasi****Ilmiy rahbar: M.Xo'jageldiyeva****Musiqqa mahorati va madaniyati kafedrasi katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada dutorning o'zbek xalqining urf-odatlarini, madaniyati va tarixiy rivojlanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Dutor nafaqat musiqiy asbob, balki milliy o'zlik va madaniy meros timsoli sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada dutorning kelib chiqishi, uning turli davrlardagi ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi roli hamda xalq og'zaki ijodi va an'anaviy san'at bilan aloqadorligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: dator, o'zbek madaniyati, milliy meros, an'anaviy musiqa, xalq ijodi, tarixiy rivojlanish, ijrochilik uslubi.

Abstract: This article analyzes the role of the dutar in Uzbek traditions, culture, and historical development. The dutar is not only a musical instrument but also an important symbol of national identity and cultural heritage. The article explores the origins of the dutar, its role in various periods of socio-cultural life, and its connection with folk oral creativity and traditional arts.

Key words: dutar, Uzbek culture, national heritage, traditional music, folk art, historical development, performance style.

KIRISH

O'zbek milliy madaniyati va urf-odatlarini boy tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ular turli san'at turlari orqali ifodalanadi. Ushbu madaniy merosning ajralmas qismi sifatida dator o'zining o'ziga xos ovoz va chalish uslubi bilan xalqimizning musiqa an'analarida muhim o'rin egallaydi. Maqolaning maqsadi – dutorning tarixiy kelib chiqishi, uning urf-odatlardagi roli va zamonaviy davrda saqlanib qolishidagi

omillarni ilmiy tahlil qilishdir. Dutor qadimgi davrlardan beri Markaziy Osiyo hududida keng tarqalgan cholgʻu asboblardan biridir. Arxeologik va etnografik tadqiqotlarga koʻra, dutorning ildizlari turkiy xalqlarning madaniy merosiga borib taqaladi. Dutorning soddaligi va yengilligi uni dehqonlar, chorvachilar va ziyofatlarda qoʻllashga qulay asbobga aylantirgan. Shu bilan birga, dutorning tovush berish mexanizmi va materiallari (koʻpincha yogʻoch va haykaltaroshlik asboblari) uning mahalliy ishlab chiqarilgan anʼanaviy hunarmandchilik bilan chambarchas bogʻliqligini koʻrsatadi. Oʻzbek xalq sanʼatida dutor oʻzining betakror ovozi bilan xalq qoʻshiqlari, davolash marosimlari, toy-kiyn marosimlari va diniy bayramlarda muhim rol oʻynagan. Dutor nafaqat musiqa asbobi sifatida, balki milliy identitetning ramzi sifatida qadrlanadi. Mahalliy rivoyatlarga koʻra, dutorning chalishi orqali inson ruhiy holati ifodalanib, tabiat va inson oʻrtasidagi uygʻunlik namoyon etiladi. Shuningdek, dutorning ijrochiligi asrlar davomida ustadan-usta oʻtgan maxsus mahorat va bilimlarni talab qilgan, bu esa uning xalq orasidagi mavqeini yanada mustahkamlagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Dutor(fors.) — O'rta Osiyo, Eronva Janubiy Osiyodatarqalgan an'anaviy ikki torli musiqa asbobidir. Nomi fors tilidan, „ikki tor“ (< du— „ikki“, tār— „tor“) deb tarjima qilinadi, biroq Hirotdutori o'n tor'tta torli bo'ladi. Dutor XV asr atroflarida paydo bo'lgan. Yasalishi:

Dutor tut, o'rik, yong'oq yog'ochlaridan yasaladi. Dutorning qorni o'nga yaqin yupqa taxtakachni egib, bir-biriga yopishtirilib yasaladi. Buning ustidan qopqoq yopiladi va tayyor bo'lgan qorin dastaga ulanadi. Torgiryokitor ilgakdutorning ikki simini ko'tarib turadi. Dutorning dastasi ingichka uzun bo'ladi. Boshqa torli asboblardaodatda metalpardalar bo'lsa, dutorda dastasiga o'ralgan 15 ga yaqin ipak parda bo'ladi. Zamonaviy dutorlarning pardalari ba'zan yog'och yoki suyakdan yasaladi. Dutor dastasi suyak, sadaf bilan bezaladi. Dutor torlari avvaliga ichakdan, keyin ipakdantayyorlanar edi. Zamonaviy dutor torlari neylondanqilinadi. Registri: Dutorda bir yarim oktavaatrofidagi diatonik-xromatik gamma bor. Chalish uslablari Dutori turli zarb bilan chalish mumkin. Yakka zarb, qo'sh zarb,

piripirak, rez kabi zarblar bilan chalinadi. O'zbek xalq ijodida: Dutor uchun xalq orasida maxsus kuylar yaratilgan. Bular safiga „To'rg'ay“, „Farg'onacha“, „Tanovar“, „Munojot“, „Rohat“, „Jigarpora“, „Dilxiroj“, „Chertmak“, „Shafoat“, „Suvora“, „Qo'shtor“ kuylarini kiritish mumkin. O'zbek Merosidan: Dutor(fors— ikki tor) — 1) torli chertma milliy musiqa cholg'usi. O'zbek, tojik, uyg'ur, turkman, qoraqalpoq xalqlari orasida keng tarqalgan. O'zbek D.i muloyim, nafis va shi-rali ovozi b-n boshqa cholg'ulardan ajralib turadi. U asosan tut, o'rik yog'ochlaridan yasaladi. Cholg'uning kosaxonasi (rezonatori) 8—12 ta yupqa, bir-biriga yonmayon yopishtirilgan taxtacha (qovurg'a)dan ishlanadi. Kosaxonaning ustki, ochiq qismiga yupqa qopqoq yopiladi va kosaxona bo'g'iz orqali dastaga ulanadi. D.ning uzun va ingichka dastasiga 13—17 ta parda bog'lanadi. Kosaxona va dastaga suyak va sadafdan ishlangan bezak naqshlar o'yib yopishtiriladi. Torlari ipak iplaridan eshiladi. Ular Tanavor sozi (kvarta), Munojot sozi (kvinta), Qo'shtor sozi (unison)ga sozlanadi. Uyg'urlarda D. kattaroq shaklda, Turkmanistonda fakat o'yma (qazma) turi, Xorazm va Qoraqalpog'istonda kosaxonasi qovurg'alik D.lar b-n birga hajmi kichik, o'yma xillari ham uchraydi. D. yakkanavoz va jo'rnavoz cholg'u sozi bo'lib, sozandadan katta ijro mahoratini talab etadi. D.da yakka zarb, qo'shzarb, bilak zarb, bidratma, teskari zarb kabi ijro usullari mavjud. D. haqidagi dastlabki yozma ma'lumotlarni Navoiyning zamondoshi Zaynulobidin al-Husayniy „Musiqaning ilmiy va amaliy qoidalari“ nomli risolasi (16-bobi)da uchratamiz. 16—17-a.larda „Dutoriy“ ta xallusi b-n ijod etgan (hirotlik Yusuf Mavdudiy Dutoriy, mashhadlik Mirquliy Dutoriy kabi) sozandalarning nomlari manbalarda saqlangan. Hozirda milliy D. ijrochiligining o'ziga xos uslublari 4 ta asosiy (Andijon, Toshkent, Samarqand va Xorazm) maktablari orqali namoyon bo'ladi. 20-a.da Andijon maktabi namoyandalaridan Dorip dutorchi, M. Najmiddinov, O. Rustamov, K. Jabborov, Farg'onada Qo'zixon Madrahimov ijrosida „Nolish“, „Cho'pon“, „Andijon Kurdi“, „Andijon Sayqali“, „Tuya bo'zloq“, „Qo'shtor“; Toshkent maktabi yirik vakillaridan Solixon Hoji, A. Vahobov, F. Sodiqov, M. Yunusov, T. Alimatov, 3. Obidov, S. Yo'ldoshevlar talqinida „Sharob 1, 2“, „Shafoat 1, 2, 3“, Toshkent Sayqali“, „Toshkent Kurdi“, „Rajabiy 1, 2“, „Kurash“, „Dutor Bayoti“, „Dutor Navosi“;

Samarqand maktabi ustozlaridan Hoji Abdulaziz, Qori Siroj Yusupovlar ijrosida „Guluzorim“, „Bebokcha“, „Bozurgoniy“, „Gullar vodiysi“; Xorazm maktabi vakillaridan N. Boltayev, Yu. Jabborovlar ijrosida „Koradali“, „Aliqambar“, „Saqli Navo“ singari mumtoz kuylarda o'z ifodasini topgan. 1970-y.lardan yakka D.da Shashmaqom cholg'u va ashula yo'llari ham ijro etila boshlandi. O'zbek bastakorlaridan N. Hasanov „Gilos“, F. Sodiqov „Dutorim“, S. Yo'ldoshev „Dutor uchun yaratganlar; 2) dutor-alt — an'anaviy 1930-yillarda qayta ishlash natijasida paydo bo'lgan turi. Torlari kapron (yoki boshqa polimer iplari)dan ishlanadi. Dastasiga xromatik tartibda joylashgan yog'och yoki suyak pardalari yelimlab yopishtiriladi. Repertuaridan asosan o'zbek kompozitorlari tomonidan qayta ishlangan (garmonizatsiyalashgan) xalq kuylari, fortepiano jo'rligida ijro etilayotgan asarlar o'rin olgan. Mazkur Dutor asosida (O'zbek xalq cholg'ulari orkestriga moslab) turli hajmdagi Dutor xillari (Dutor— bas, Dutor— kontrabas) ishlandi. Dutor(fors.) — O'rta Osiyo, Eronva Janubiy Osiyodatarqalgan an'anaviy ikki torli musiqa asbobidir. il kuylasin“, 3. Obidov „Tog' go'zali“, O. Qosimov „Yangra sozim“ kabi asarlarni

O'zbek urf-odatlarida dutorning o'rni keng va ko'p qirrali. Misol uchun: To'y marosimlari: Urf-odatlarga ko'ra, dutor chalish toy marosimlarida kechinmalarni sharhlash va mehmonlarni xushnud etishda qo'llaniladi. Bu yerda dutor nafaqat musiqa vositasi, balki yangi oilaga omad va baxt tilash ramzi sifatida ham e'tirof etiladi. Bayram tadbirlari: Navro'z, Qurbon hayiti kabi milliy bayramlarda dutor chalish an'analari davom ettiriladi. Bunday marosimlarda dutorning ovozi bilan xalqning birligi, ruhiyati va tarixiy an'alarining davomiyligi ifodalanadi. Afsanaviy rivoyatlar va hikoyalar: Dutor ko'pincha xalq og'zaki ijodi va afsonalarida eslatib o'tiladi. Bu rivoyatlar dutorning mistik kuchi va ruhiy ahamiyatini o'zida aks ettiradi. Ushbu urf-odatlar dutorning nafaqat san'at asbobi, balki madaniy xotira va xalq ongining ajralmas qismi ekanligini ko'rsatadi. Bugungi kunda globalizatsiya sharoitida an'anaviy san'at shakllari, jumladan, dutor chalish san'ati ham o'zgarish jarayoniga duch kelmoqda. Zamonaviy musiqa janrlari, elektron asboblari va yangi ijro uslublari dutorning an'anaviy qiyofasiga ta'sir

ko'rsatmoqda. Shunga qaramay, ko'plab madaniyat arboblari va yosh ijrochilar dutorning urf-odatlardagi rolini saqlab qolish va uni kelajak avlodlarga yetkazish uchun faol ish olib bormoqdalar. Milliy festivallar, konsertlar va seminarlar dutor san'atining yangi qirralarini kashf etishda muhim platforma hisoblanadi.

XULOSA

Dutor o'zbek madaniyatining betakror unsurlaridan biri bo'lib, uning tarixiy ildizlari, urf-odatlardagi o'rni va zamonaviy davrdagi saqlanishi milliy identitetni mustahkamlashda katta rol o'ynaydi. Tarixiy meros sifatida dutor nafaqat musiqa asbobi, balki xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar va ruhiy qadriyatlarning jonli namunasidir. Shu sababli, dutor san'atini asrash va rivojlantirish, kelajak avlodlarga o'zbek madaniy merosining boyligini etkazishda dolzarb masala sifatida qolmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Xudoyberdiyev, M. (2018). O'zbek xalq cholg'u asboblari va ularning tarixi. Toshkent: Milliy musiqa markazi nashriyoti.
2. Rasulov, A. (2020). Dutor san'ati va urf-odatlar. Samarqand: Madaniyat va san'at nashriyoti.
3. Islomov, N. (2015). Markaziy Osiyo musiqa an'analari. Buxoro: Ilm-fan va san'at nashriyoti.